

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:930.1(477)«XIX/XX»

О.П.Оглоблин

ПРОБЛЕМА СХЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 19–20 СТОЛІТТЯ (ДО 1917 РОКУ)

***

У статті О.Оглоблина висвітлюються основні проблеми та виклики, котрі постали у царині концептуалізації історії України XIX–XX ст. перед генерацією істориків 1920-х рр. Аналізуються й окреслюються базові проблеми концептуалізації української минушини, як-от конституювання національного територіального масиву, української економіки, провідної верстви та соціальної структури XIX – початку XX ст., державно-правового стану, статусу України у складі імперії Романових, розгортання культурного процесу й формування української нації в історіографічній рецепції початку 1970-х рр. Обстоюється думка, що історію України варто конструювати як самостійний історичний процес, але в масштабі всієї Східної Європи, зокрема з особливою увагою щодо змісту та перебігу українсько-російських взаємин.

Ключові слова: *схема/концепція історії України XIX – початку XX ст., генерація українських істориків 1920-х рр., українська зарубіжна (діаспорна) історіографія, Оглоблин, Грушевський, Слабченко, Яворський.*

«Не можна ввійти в одну річку двічі». Цей відомий вислів, який зазвичай приписують давньогрецькому філософові Геракліту з Ефеса, на культурному полі історіографії продукує своєрідні смисли, пов'язані з неповторністю конкретної пізнавальної ситуації. Недаремно наукові рефлексії нав'язують усвідомлення, відчуття або переживання унікальності певного проміжку часу, з яким асоціюють стан соціогуманітарного, а особливо історичного знання. Саме з такими вимірами історії науки часто-густо пов'язують соціокультурне походження вченого чи інтелектуала, зокрема у вигляді означення його належності до покоління науковців.

Ба більше, саме цей темпоральний момент «народження», точніше появи інтелектуала на культурній авансцені зазвичай визначає його місце в історії науки, зокрема самотню палітру дослідницьких пріоритетів, методологічних взірців й академічних устремлінь. Тим паче, що останні в тому чи іншому вигляді циркулюють у практиках

ученого до кінця життя, зокрема спонукають його до повернення, досягнення чи нової рецепції/проекції того первинного або початкового періоду власної інтелектуальної біографії у світлі нових соціокультурних реалій, суспільних викликів і культурних настрів.

Приміром, О.Оглоблин наголошував у вступних увагах до своєї наукової автобіографії, написаної у середині 1970-х рр.:

«Мое властиве місце – це українська історіографія 1920-х років. Це була моя наукова генерація. Це була доба, коли творилася – й за моєю також участю – нова, наступна генерація українських істориків. Це були наші – й мої “діти”, що мали перейняти на себе нашу наукову спадщину, себто спадщину всіх тих поколінь, які були перед нами. *Де вона тепер, та генерація? Її нема.* Це покоління було цілком *скошене* советським терором і погромом української науки і культури в 1930-х роках. Знищено тотально, брутально, жорстоко, безглуздо. Там, на Батьківщині, залишилися здебільшого *безбатченки* історичної науки. Тут, на еміграції, ми – останні *недобитки* останнього *вільного* українського наукового покоління вже *невільної* (курсив О.Оглоблина – О.Я.) Української землі. А коло нас – зовсім нове покоління, мовляв, наших “внуків”, що науково народилося по останній війні, виросло вже тут, на чужині, і починає поволі старішати й навіть старітися, не знаючи як слід того, що і як робили там, на Батьківщині, їхні попередники»¹.

Із такої перспективи не варто дивуватися, що, попри понад 70-річну наукову діяльність та численні й капітальні наукові студії, О.Оглоблин значною мірою залишався істориком із покоління 1920-х рр. Недаремно в багатьох текстах він повсякчас повертався до означеного горизонту концептуальних пропозицій та інтелектуальних інтенцій, зокрема намагався переформулювати й переосмислити провідні ідеї того часу.

Зауважимо, що 1920-ті рр. – це доба революційного романтизму в українській соціогуманітаристичі, насамперед групової експресії і творчих експериментів нової генерації письменників, митців, учених. Такі ідеї й мотиви простежуються у стилістиці творів, постановці нових масштабних проблем, опануванні новітніх теренів творчості та навіть у самоідентифікації низки українських істориків цього покоління як представників «нової революційної школи».

Не випадково вже на початку 1920-х рр. О.Оглоблин проектував шеститомну серію монографічних нарисів: «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине» (т.1), кріпацька фабрика (т.2), «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» (т.3), внутрішня організація фабрики (т.4), капіталістична фабрика (т.5–6)².

Утім із запланованого циклу монографій світ побачили лише перша і третя книга за хронологією. Студію про кріпосницьку фабрику (другу за хронологією) так і не було видано впродовж 1920-х рр. Наклад цієї доповненої й переробленої монографії,

¹ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В.Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С.21.

² Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // Український історик. – 1970. – №1/3. – С.10.

надрукованої 1931 р.³, знищила радянська цензура⁴. Усі три монографії було видруковано в мюнхенському виданні 1971 р.⁵

Зрештою для О.Оглоблина непридатність існуючих концептуальних схем до студіювання історії України XIX – початку XX ст. видавалася очевидною вже на початку 1920-х рр. Тому ще у середині 1920-х рр., себто на зорі своєї наукової творчості, молодий дослідник гостро критикував постулати «звичайної схеми “російської” історії» спираючись на ідеї органіцизму («органічної цілісності»). «В наслідок цієї наукової аберації, поняття України, як самостійного громадського організму (розрядка О.Оглоблина – О.Я.), зникає. Замість єдиної України виступають окремі губернії Імперії, чи то генерал-губернаторства», – наголошував учений в одній зі своїх рецензій⁶. Тож він обстоював думку, що означена схема «“науково” підпирає колоніальну політику Російської імперії на Україні й нищення української культури»⁷.

Водночас О.Оглоблин уважав, що й тодішня схема української історіографії не була придатною для розробки економічної та соціальної історії, особливо XIX – початку XX ст. На його думку,

«до цього часу українська історична наука могла проводити свою роботу в межах тієї схеми, яка була створена ще в старій українській історіографії другої половини XVIII століття, то наступний розвиток України (з кінця XVIII віку), зазвичай уміщується в формах науки російської історії, примушує нашу історіографію виробити схему українського історичного процесу XIX–XX вв. на нових наукових засадах. Дослідник історії української промисловості першої половини XIX віку, у процесі своєї праці, виразно усвідомлює всю складність спеціальних студій, без встановлених історіографічних меж і віх»⁸.

Загалом О.Оглоблин неодноразово виступав супроти канонічних приписів «звичайної схеми» та традиційних тлумачень російської історіографії⁹. Більше того, у його лекційних викладах 1929/1930 академічного року обстоювалася думка, що засилля схем російської та польської історії спричинилося до «зникнення поняття України,

³ У науковому архіві Інституту історії України НАНУ зберігається один із примірників цієї монографії О.Оглоблина з пізнішими робочими матеріалами для подальшої переробки (див.: *Оглоблин О.П. Кріпацька фабрика на Україні* // НА ІУ. – Оп.2. – Спр.127. – 624 арк.).

⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків: Додаток Ч.3: Список видань Академії Наук, знищених в 1930-их роках // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Т.173: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М.Овчаренко. – Париж; Чикаго, 1962. – С.107; *Винар Л.* Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920–1975) // *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. – С.98, 120 (прим.12).

⁵ *Ohloblyn O.* A History of Ukrainian industry / Reprint of the three-volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. – München, 1971. – XXII, 270, 285, 311 p.

⁶ *Оглоблин О.* [Рец.] Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Б.м., 1925. – Т.1. – VIII, 318 с. // *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*. – Кн.7/8. – К., 1926. – С.560.

⁷ *Оглоблин О.П.* «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглоблина). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. [Факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.13.

⁸ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.], 1925. – С.3.

⁹ *Оглоблин О.* Бавовняна промисловість на Україні в XVIII–XIX ст. // *Червоний шлях* (Харків). – 1929. – №3. – С.117.

як ЄДИНОГО ГРОМАДСЬКОГО ОРГАНІЗМУ (виділення О.Оглоблина – *О.Я.*)»¹⁰. Причому він критикував навіть конструкції тогочасних російських дослідників, котрі виступали як адепти більшовицької версії марксизму. «Російські історики-марксисты, зосібно Покровський, хоч і застерігали визнання українського історичного процесу, а проте в своїх працях і далі стверджували “звичайну схему”», – зазначав історик у згаданому лекційному курсі¹¹.

Отож наприкінці 1920-х рр. О.Оглоблин уже не тільки наголошував на філософських, соціологічних, соціальних (класових) і національних підвалинах тієї чи іншої історичної схеми, а й обстоював думку про змагання різних концептуальних побудов. «Тим-то схема історичного процесу не є якесь стаłe поняття: змінюються й зміст і форма тої схеми, отже маємо фактично кілька схем, що їх створили відповідні історичні епохи», – підкреслював він¹². Ця авторська заувага демонструвала важливу метаморфозу, котра сталася в поглядах ученого, позаяк концептуальні настанови безпосередньо пов'язувалися з інструментальними можливостями самого поняття «схема», зокрема з тими смислами, які продукувалися у різних конструкціях української історії.

Концептуальна пропозиція О.Оглоблина спиралася на «принцип господарської автономії (розрядка О.Оглоблина – *О.Я.*) України»¹³, котрий був проголошений автором як установчий концепт його монографії про передкапіталістичну фабрику. Цей підхід до української економічної історії докорінно трансформував не тільки масштаб його дослідження, а й логіку розгортання та репрезентації фактографічного матеріалу. «Слід оцінювати різні факти та чинники господарського розвитку України у першій половині XIX віку, виходячи не з Великої Росії, не з російського господарства, а насамперед з українського господарства, його масштабу, його інтересів, його розвитку», – відзначав історик¹⁴.

Такі настанови доволі швидко перемістилися на ниву концептуальних запитів. Приміром, у статті 1928 р. О.Оглоблин порушував питання про «витворення поняття української економіки»¹⁵. Причому експлікацію поняття «українська економіка» вчений проводив, спираючись на кілька інструментальних засобів. Тож він аналізував історію суспільної думки, зокрема прагнув виявити певні інтелектуальні й культурні маркери, що вказують на зрушення у царині громадської свідомості. Водночас автор нав'язував компаративні масштаби висвітлення соціально-економічних процесів на українських обшарах, які дозволяють уникнути однобічності у тлумаченні та репрезентації цього зрізу минувшини, зокрема подивитися на місцеве господарство як на певну цілісність. Зрештою у згаданій публікації О.Оглоблин запропонував якщо не довершену схему стосовно української економічної історії XIX – початку XX ст., то, принаймні, її основні елементи у вигляді своєрідної тріади: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення»¹⁶.

¹⁰ Оглоблін О.П. «Історія України»... – Арк.3.

¹¹ Там само. – Арк.51.

¹² Там само. – Арк.2.

¹³ Оглоблін А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – С.4.

¹⁴ Там же. – С.18.

¹⁵ Оглоблін О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Червоний шлях. – 1928. – №9/10. – С.166.

¹⁶ Там само. – С.173–174, 176.

Незважаючи на істотне спрощення, властиве практично будь-якій версії «масової» історії початку ХХ ст., і низку апеляцій до інтелектуальних та ідеологічних компонентів марксизму, така дослідницька пропозиція торувала шлях до взаємодоповнюючого представлення українського минулого в інтелектуальній, культурній, соціальній, економічній і політичній площинах.

Вочевидь дослідницькі інтенції О.Оглоблина 1920-х рр. у найближчому майбутті обіцяли трансформацію позитивістського органіцизму, економічного детермінізму й спроб неоромантичного представлення окремих історичних осіб доби України-Гетьманщини в якусь із версій соціологізації історії в річичі віянь раннього холізму з багатоплановим і добре структурованим представленням минувшини. Ці устремління потенційно продукували широкі інструментальні можливості щодо студіювання різних сфер суспільного буття. Адже до соціально-психологічного потрактування української минувшини як «органічної цілісності» («громадського організму») з власною колективною свідомістю в текстах історика залишалося декілька невеликих кроків.

Пізніше О.Оглоблин згадував, що в ті часи «відчувалося прагнення синтези (курсив О.Оглоблина – *О.Я.*), робилися навіть поважні спроби її»¹⁷. Але не так сталося, як гадалося. «Великий перелом» на зламі 1920–1930-х рр. виявився фатальним для української соціогуманітаристики. Доба відносно «нормальної науки», з якою тією чи іншою мірою асоціюються революційно-романтичні двадцяті, добігала свого кінця.

До сюжетів і проблем українського історієписання 1920-х рр. О.Оглоблин неодноразово повертався у своїх текстах у вигляді автобіографічних екскурсів, мемуарних ремінісценцій і наукових рефлексій. Стаття «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)» сполучає як шар особистих спостережень автора стосовно української історіографії 1920-х рр., який підноситься до цілісної рецепції цієї доби, так і пласт самобутніх рефлексій, пов'язаних із переосмисленням, точніше реконцептуалізацією провідних проблем тогочасного історичного знання.

Архітектоніка розвідки О.Оглоблина складається з трьох композиційних частин: а) історіографічного екскурсу, котрий окреслює діапазон інтелектуальних очікувань і концептуальних пропозицій, які тільки-но визрівали чи проступали на полі українського історієписання 1920-х рр.; б) формалізованого, ба навіть лапідарного переліку основних проблем концептуалізації, або, як зазначає О.Оглоблин, «макета» чи «проекту схеми»; в) авторських застережень щодо суперечностей і викликів, які неодмінно мають постати у процесі концептуалізації. Ці застереження поділяються на два тематичних блоки, зокрема обіймають царину періодизації та найважливіших передумов для наукового опрацювання й розробки проекту/проектів схеми української історії ХІХ–ХХ ст., як-от програма монографічних студій і видання історичних джерел.

Примітною рисою викладу О.Оглоблина є те, що він генералізує свої спостереження за провідними дослідницькими осередками 1920-х рр., навколо яких формувалися наукові школи М.Грушевського, Д.Багалія, М.Слабченка М.Яворського. Крім того, автор зупиняється на власних наукових практиках, які наприкінці 1920-х рр. зі сфери соціально-економічної історії поступово перетікали до студіювання політичної й культурної минувшини.

¹⁷ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика... – С.36.

Такий підхід О.Оглоблина здебільшого наслідував проблематику та сюжетну канву його історіографічних оглядів 1950–1960-х рр. і, заразом, виступав як своєрідна преамбула чи історіографічне введення читача до проблем концептуалізації в українській історіографії 1920-х рр. Тож О.Оглоблін обстоював думку, що практично всі тогочасні наукові школи істориків у підрадянській Україні, хоч і по-своєму, але безпосередньо брали участь у розробці та висуненні концептуальних пропозицій щодо студіювання української історії XIX – початку XX ст.

Загальний перелік сюжетів з обсягу концептуалізації, намічений автором, складається із семи проблем або проблемних блоків: 1) конституювання «українського територіального масиву»; 2) становлення «єдиного національно-господарського організму» в «оточенні чужого економічного світу»; 3) політичний статус і стан України в Російській імперії; 4) «українська провідна верства»; 5) соціальна структура України; 6) культурний процес; 7) «процес формування модерної української нації».

Зауважимо, що низка окреслених проблем, зокрема формування «господарського організму», безперечно тяжіє до текстів О.Оглоблина 1920 – початку 1930-х рр. Більше того, ідея автора щодо конституювання «українського територіального масиву» була затребувана вітчизняною історіографією. Скажімо, ця теза О.Оглоблина згадувалася у відомій розвідці О.Пріцака¹⁸, котрий переформулював її у вигляді положення про «територіальну минувшину» чи «територіальний час» на кшталт відомих означень французького історика Ф.Броделя.

Та загальна конфігурація чи ієрархія проблем, вибудована О.Оглобліним, безперечно відображала і його пізніші наукові практики часів еміграційного/діаспорного побутування. Варто, приміром, згадати його студії, присвячені Хмельниччині¹⁹, Мазепиній добі²⁰, «людям Старої України»²¹, історії української політичної думки²² та ін. Не випадково застереження автора щодо спеціальної, точніше інструментальної, ролі періодизації, котру у жодному разі не варто перебільшувати чи абсолютизувати, виказують величезний досвід О.Оглоблина як історика.

Зрештою текст, присвячений конструюванню схеми історії України XIX – початку XX ст., репрезентує не тільки нову реконцептуалізацію старих проблем, довкола яких розгорталася та циркулювала історична думка 1920-х рр., а й своєрідну спробу О.Оглоблина звести інтелектуальні порахунки з болісною, травматичною, хоч і на той час уже доволі давньою, минувшиною.

¹⁸ *Пріцак О.* Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // *Свобода (Джерсі-Сіті)*. – 1980, 2 серпня. – №168. – С.2.

¹⁹ *Оглоблін О.* Хмельниччина і українська державність. – *Лекція 1.* – Нью-Йорк, 1954. – 24 с.; *Його ж.* Українсько-московська угода 1654. – Нью-Йорк; Торонто, 1954. – 100 с.; *Його ж.* Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк, 1957. – 88 с.

²⁰ *Оглоблін О.* Гетьман Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – 408 с.

²¹ *Оглоблін О.* Люди Старої України. – Мюнхен, 1959. – 328 с.

²² *Оглоблін О.* Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. // *Український літопис (Аугсбург)*. – 1947. – №5/6. – С.11–19.

***

Текст О.Оглоблина відтворюється за публікацією 1971 р.²³ Окремі друкарські огріхи й механічні помилки виправлено без застережень. До статті долучено примітки історіографічного спрямування. На відміну від наших коментарів посилання О.Оглоблина позначено числами з астериском (*). Авторське виділення окремих слів курсивом і заголовними літерами, а також бібліографічне оформлення наукового апарату подається за виданням 1971 р.

**Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

***

Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)*

Року 1904 великий український історик Михайло Грушевський виступив з науковою критикою традиційної – «звичайної» схеми історії Східної Європи, яка протягом кількох століть була «свята святих» російської історіографії, здобула собі велику популярність у світовій науці, а в 20 столітті стала догмою советської історіографії. Слушно скритикувавши «звичайну схему «руської» історії», Грушевський, у своїй монументальній *Історії України-Руси* і в своїх загальних оглядах української історії, дав свій, *український*, опертий на кількасотлітніх традиціях української історіографії *проект* нової схеми історії Східної Європи й зокрема України^{1*}. Цей проект був одноставно прийнятий новою українською історіографією й знайшов собі подекуди прихильний відгук у неукраїнській, навіть у російській історіографії²⁴.

²³ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Український історик. – 1971. – №1/2. – С.5–16; Перевид: Те саме [окрема відбитка з «Українського історика»]. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. – 14 с. (Серія «Історичні студії», ч.10); *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л.Винара. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.43–54.

* Доповідь на 8 конференції українських істориків та дослідників суспільних наук Української Вільної Академії Наук у США, в Нью-Йорку, 5 грудня 1970 року.

^{1*} Мих. Грушевський, «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства», *Статті по славяноведению*, вип.І, під ред. акад. В.І.Ламанського, СПб., Імп. Академія Наук, 1904, стор. 298–304.

²⁴ Очевидно, ідеться про праці російського історика О.Преснякова (1870–1929 рр.), котрий, за версією ряду українських учених (В.Новицького, Д.Дорошенка, Б.Крупницького, І.Мірчука та ін.), тією чи іншою мірою поділяв схему М.Грушевського. Сучасні дослідники дотримуються думки, що концептуальна пропозиція О.Преснякова однозначно спиралася на ідею «єдиної спільноруської держави», хоч в окремих працях російський учений уважав за можливе розглядати історію українського народу як предмет для самостійного дослідження. Водночас О.Пресняков обстоював тезу про існування «єдиної спільноруської історії», котра є неповною без минувшини українського та інших народів (див. докл.: *Новицький В.* Історична праця проф. О.Є.Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії // *Україна*. – 1930. – Кн.40: (берез./квіт). – С.55–65; *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С.72–82).

Схема Грушевського, яка стала каноном сучасної української історіографії, однак, у своїй загальноісторичній частині мала один дуже істотний недолік, а саме: вона не була завершена, бо охоплювала історію України лише до кінця 18 століття, закінчуючи її ліквідацією Козацько-Гетьманської держави. «Далі залишалося дике поле “пропащего часу” (за виразом М. Драгоманова), де тільки в ділянці культурно-національного життя починала колоситися нива українського відродження»^{2*}.

Для Грушевського 19 століття в історії України – це було «століття українського відродження»²⁵, яке він розумів, головне, як культурно-національне відродження українського народу. Саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст української історії 19–20 століття. Таким чином, широка й повноводна ріка історичного процесу України переходила у вузький, хоч сильний і швидкий потік, за межами й осторонь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України. Йі що головне, українська національно-визвольна революція 20 століття й відродження української державності з’являлися не як наслідок історичного розвитку України в 19 столітті, а як нібито щось припадкове, залежне від сторонніх обставин, подій і чинників, без яких його могло б не бути або навіть взагалі не могло б бути; а в кращому разі, як наслідок і витвір українського національно-культурного руху попередньої доби. Годі й казати, що це створювало на майбутнє велику небезпеку для української історичної науки й, будь-що-будь, для української національної політики.

Це стало особливо ясным на початку 1920-х років, коли українська національна революція зазнала військової й почасти політичної поразки, й коли перед українством лишилася тільки можливість культурного відродження України і – бодай тимчасово – більш-менш відкритий шлях до нього. Одною з важливих і невідкладних вимог цього відродження, скерованою передусім до українських істориків, але не тільки до них, було створення нової – революційної – схеми української історії, і, в першу чергу, історії 19 – початку 20 століття, передреволюційної доби в новітній історії України. Концепція Грушевського такої схеми не давала й, звичайно, не могла дати.

Практична потреба цієї схеми з’явилася насамперед в академічному житті, зокрема в університетському викладанні. Обмежуватися в курсі історії України часами до 19 століття було вже неможливо: нова советська доба вимагала від нас, істориків, скерувати увагу цілого курсу в бік соціально-економічних чинників історичного процесу, і то переважно нової доби – 19–20 століття. Цих вимог концепція Грушевського ніяк не могла задовольнити. Якийсь час можна було давати собі раду, чи, просто кажучи, лявірувати, себто, мовляв, через брак часу, курс звичайно не дочитувався до кінця й спинявся на ліквідації Гетьманщини 18 століття, а далі... починалися академічні вакації. Ясна річ, це не могло тривати довго. З другого боку, розвиток історичної науки, бурхливий

^{2*} Наша передмова до 2 видання *Нарису історії України* Д.Дорошенка. Вид. «Дніпрова Хвиля», Мюнхен, 1966, стор. VII.

²⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 10 т. – Т.1 [1-ше вид.]: До початку XI віка. – Л., 1898. – С.[1].

розцвіт її на Україні в середині і другій половині 1920-их років, ставив перед істориками ту саму вимогу й те ж завдання – продовжити схему Грушевського до 20 століття, принаймні до 1917 року – й, як програма-*maximum*, замінити її новою революційною концепцією.

Не випадково перші спроби в цьому напрямку вийшли з кіл університетських вчених і були пов'язані з їх викладами. Тут треба згадати насамперед «Матеріали до економічно-соціальної історії України 19 століття» (томи I–II і конспект III тому, Одеса, 1925, 1927, 1929) Михайла Слабченка, професора Одеського Університету (тоді І. Н. О.). Це була «перша наукова спроба подати історію України 19 століття й одна з перших спроб утворити схему українсько-го історичного процесу 19 століття»^{3*}.

Подібне значення, хоч дещо інший характер (хрестоматія) мала «Україна в епоху капіталізму» (I–III, Харків–Полтава, 1924–1925)²⁶, праця Матвія Яворського, професора Харківського І. Н. О. й Українського Інституту марксизму-ленізму. Були й інші спроби – загального й спеціального характеру, які з'явилися здебільшого на ґрунті відповідних університетських курсів і семінарів і, в першу чергу, були призначені для них.

Чи дали ці спроби й публікації науково-обґрунтовану схему історії України 19–20 століття? Звичайно, ні, бо й не могли її дати. В цих матеріалах, хрестоматіях і нарисах були тільки перші спроби, мовляв, ескізи цієї схеми, іноді досить хаотичні або й просто примітивні. Вони тільки тимчасово і лише частково могли задовольнити пекучі потреби академічного викладання. Зате вони мало, іноді дуже мало, давали для науки. Треба було спочатку дослідити, науково простудіювати на підставі джерел, які ще треба було знайти й вивчити, низку основних проблем і спеціальних питань української історії 19–20 стол., і в межах і можливостях кожної з цих проблем, кожного з цих питань – і дослідів над ними – збирати, мовляв, цеглини для майбутньої будови наукової схеми історії цієї доби. Ця робота почалася в широкому масштабі в середині 1920-их років, в різних науково-історичних осередках УССР, зокрема в Академії Наук, включно з Історичною Секцією Грушевського. У цій роботі довелося й нам взяти участь, спочатку на терені Київського Університету, а потім (з 1926 року) у ВУАН, у ближчій і дружній співпраці з одеським осередком М.Є.Слабченка й харківським осередком акад. Д.І.Багалія²⁷.

Вже перші висліди праці українських істориків над 19 – початками 20 століття дали чимало, а обіцяли ще більше. Щоправда, історики старшої генерації, з тих чи тих причин, не могли взяти безпосередньої творчої участі в цій роботі. Але вони залучають і заохочують до неї своїх молодших співробітників і учнів. Ось, приміром, М.Є.Слабченко. (Він сам був надто зайнятий і заглиблений у

^{3*} Цитата з нашої записки 1929 року про наукову діяльність проф. М.Є.Слабченка – «Матеріали до обрання нових академіків», Київ, ВУАН, 1929.

²⁶ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Вип.1: Період початкової акумуляції. – Х., 1924. – 366 с.; Вип.2: На шляху капіталістичної акумуляції. – Полтава, 1925. – 185 с.; Вип.3: В су-перечках імперіялізму. – Х., 1925. – 308 с. Див. також: Рыбаков И. Ф. [Рец.] Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1924. – Вип.1; Полтава, 1925. – Вип.2; Харків, 1925. – Вип.3. // Былое (Ленинград). – 1925. – №3. – С.244–247.

²⁷ Див. докл.: Оглоблин О. Мій творчий шлях... – С.25–39.

18 столітті, з виразним нахилом до давніших часів української історії (маємо на увазі його цікавий твір «Феудалізм на Україні», Одеса, 1929, який, на жаль, побачив світ лише у формі цикльостилю, і то з обмеженим накладом)^{4*}. Але під впливом і керівництвом Слабченка, майже всі його учні працюють у царині 19–20 стол. і дають низку поважних наукових творів²⁸. Зрештою, й наукова думка Слабченка раз-у-раз повертається до проблеми 19–20 століття (приміром, його концепція «українського імперіялізму»^{5*} або ж його оцінка революції 1917 року, зокрема на Україні).

Так само й Д.І.Багалій. Багато його учнів і співробітників, особливо молодших, досліджують здебільшого 19 і початок 20 століття, використовуючи для цього новий архівний матеріал²⁹.

Сам М.С.Грушевський, зайнятий, головне, дослідженням історії Хмельниччини (в рамках його «Історії України-Руси»), своєю «Історією української літератури», історіографією 18 ст. й соціологічними проблемами історії України, не міг віддати більше часу 19 століттю, окрім хіба історії громадської думки тої доби, де він дав низку цінних творів. Але він широко відкриває шлях своїм учням і співробітникам до студій над різними питаннями історії 19 – початку 20 століття (праці О.Ю.Гермайзе, С.В.Шамрая та інших)³⁰.

Іншу картину бачимо в молодших провідних істориків 1920-х років. Наприклад, М.І.Яворський, після перших, досить легковажних публікацій популярно-хрестоматійного характеру, дає цінну монографію «Нариси з історії

^{4*} Навіть остання, відома нам, публікація Слабченка – статейка в «Историческом Журнале» 1942 року (ч.7) про «Проложное сообщение о предлетописной Руси» – ще більш віддалилася від 19 століття.

²⁸ Див. докл.: Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.5/6, №4 (18), 1/2 (19/20). – New York, 1957. – P.350–352.

^{5*} У неопублікованому листі до Д.Є.Бованенка Слабченко писав: «Імперіялізм на Україні був одвертий – російський, починаючи з Бозна яких часів. Маєте рацію, говорячи, що ми були колонією. Але, бачте, ми були колонією, яку оспорювали в російського капіталізму чужинці (французи). Завдяки цьому суто-українська буржуазія (не селяне!) теж існувала. Вона балансувала між обома імеріялізмами – російським і французьким. Крім того, ця буржуазія ділилася в свою чергу на 2 угруповання: 1) що йшло по лінії національного об'єднання (від Карпат і до Кавказу), й 2) що виходило з територіальних поглядів. Уже саме прагнення відриву частин української людності від якоїсь держави в інтересах об'єднання є імперіялізм ембріонального типу. Таке зараз маємо в Румунії, Польщі, Сербії й ін. Коли є панславизм, то конечно має право бути панрусизм й ще далі панукраїнізм. Отой панукраїнізм і є вияв українського імперіялізму, а культура мислилася тут суто-українська. Дефект цієї концепції – квалітет українського капіталізму, щоб він міг би тоді щось зробити. Територіально-український імперіялізм був сильнішим. Він стояв на захваті і не-української території – від Карпат до Волги (Драгоманівський підхід) й до Аральського озера, плюс дальнесхідні колонії. Відрив від Росії не припиняв російської культури. Такі пани любили посилатись, як на зразок, на Америку. В цих імперіялістів був ще інтерес: проливи і Царгород. Бажання було скромне: російський багнет дасть їм це все, а потім Україна (з російською культурою) відділиться від Росії. Була й третя течія: по-українськи відома буржуазія приймала точку поведінки й погляду 2-ої течії. Таким чином, про імперіялізм український можна говорити зовсім вільно. Про це я зараз пишу в III томі «Матеріялів», де виясню й значення України як колонії sui generis, про характерні особливості колоніального імперіялізму тощо. Може, в цьому році й видам III том». (29.V.1929, Одеса). Цей том залишився неопублікований.

²⁹ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956. – P.341–345.

³⁰ Див. докл.: Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 pp.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1999. – С.362–366, 414–417.

революційної боротьби на Україні» (2 томи, Харків, 1927, 1928), а майже всі його учні працюють над історією України 19 століття³¹. Кілька слів *pro domo sua*³². У другій половині 1920-их років мої праці в царині економічної історії України чимраз більше пов'язуються з 19 століттям. Хоч головну мою увагу в той час було присвячено 17–18 століттю, властиво Мазепинській добі, але разом зі своїми учнями, об'єднаними в Семінарі вищого типу з економічної історії України при Київ. І. Н. О., я працював над історією капіталізму на Україні 19 ст.^{6*} Так само було й у Комісії Соціально-Економічної історії України ВУАН на рубежі 1920–1930-х рр. Цих наукових осередків та їхніх праць було далеко більше, але вся їх робота йшла в тому самому напрямку: дати науковій монографії з історії 19 століття, як конче потрібний матеріал для створення наукової схеми історії України цієї доби – й синтези цієї історії, отже історії передреволюційної України. Ми свідомо й послідовно прямували до цієї мети, історіографічна й історична вага якої була для нас ясна. У тогочасному нашому листуванні³³ та мемуарних документах домінує думка про потребу будувати і розбудовувати нову, революційну історичну школу, творити нову схему історії України, схему, яка виправляла б і продовжувала схему Грушевського, але в іншому напрямку, ніж той, яким ішла офіційна советська, т. зв. марксо-ленінська історіографія. Бо цей *наш* напрямок був *науковий і український*. Він вів до створення наукової синтези історії України 19–20 ст., тоді, як шлях офіційної советської історіографії вів її неминуче в бік *антинаукової й антиукраїнської* синтези української історії, і згодом так блискуче втіленої у «Переяславських Тезах» ЦК КПСС 1954 року^{7*}. Зудар між цими двома тенденціями й концепціями був неминучий. Він закінчився советським погромом української історичної науки в 1930-х роках, що обірвав на кілька десятиліть працю над схемою історії України 19–20 ст., – й глибоким ідейним і політичним розривом між нами у повоєнну добу.

***

Щоб створити *макет* або принаймні накреслити *проект* схеми історії України 19 – початку 20 століття, треба насамперед визначити ті *основні проблеми*, які стоять перед дослідником тої доби, себто виразно уявити собі головні процеси історичного розвитку тогочасної України, на фоні й у зв'язку

³¹ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956. – P.346–347.

³² «Про свій дім» (лат.), тут: «про свої справи».

^{6*} Наслідком тої праці була моя книга «Нариси з історії капіталізму на Україні», І, Харків – Київ, 1931, і низка статей моїх і моїх учнів, опублікованих у різних виданнях (зокрема ВУАН) 1920–1930-х років. Але більша частина праць Семінару залишилася неопублікованою й, мабуть, загинула. Див. мою працю «Ukrainian Historiography 1917–1956», *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, Vol.V–VI, 1957, №4 (18) – 1, 2 (19–20), pp.325–326.

³³ Див., напр.: Верба І., Кіржаєв С. Дмитро Багалій і Олександр Оглоблин: до історії творчих стосунків [листи О.П.Оглоблина до Д.І.Багалія 1926–1931 рр.] // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.2. – Х., 1999. – С.218–270; Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С.63–64, 66–73, 74–75, 76–94, 96–101, 103, 105–108, 111–117, 124–125, 128–131, 137, 139–140, 142, 144–148, 158–160, 170–173, 175–176, 181–182.

^{7*} Див. нашу працю «Думки про сучасну українську советську історіографію», Нью-Йорк, ООЧСУ, 1963, стор.18–20.

з історією цілого Східньо-європейського світу. Отож, кілька слів про наше уявлення цих проблем і наше розуміння їх історичного розвитку.

Що-ж являла собою історія України 19–20 століття (дореволюційної доби)? З яких процесів складався історичний розвиток цієї частини Східньої Європи? Насамперед перед нами виступає *процес формування українського територіального масиву*. Україна вступила в 19 століття, як конгломерат кількох відмінних історично-географічних територій, що з них кожна мала власну історичну долю.

а) З одного боку, маємо *Лівобережну Україну*, кол. Гетьманщину, територію Козацько-Гетьманської держави 17–18 століття, з якою певною мірою пов'язана була, але, разом з тим, мала окреме історичне минуле, *Слобідська Україна*, терен української колонізації на землях, підвладних Московській царській державі.

б) З другого боку, маємо *Правобережну Україну*, терен давньої Україно-Руської Княжої держави й пізнішої Козацько-Гетьманської держави 17 століття. Ця територія, заселена українською людністю, до кінця 18 століття перебувала під владою Речі Посполитої Польської, і щойно тоді потрапила до складу Російської імперії, ще не об'єднана органічно з кол. Гетьманщиною. Цю територію російський уряд досить довго вважав за «край польський», а потім визначив терміном «Юго-Западный Край» Російської імперії.

в) Поміж цими двома Українами, російською і польською, лежав до кінця 18 стол. окремий величезний простір – *Південної України*, з давніх-давен органічно зв'язаний з цілим комплексом українських земель, але в нову добу української історії (16–18 ст.) певною мірою відокремлений від нього й репрезентований до 1775 року державою (республікою) Війська Запорозького Низового й турецько-татарськими володіннями на півночі Чорноморщини, а пізніше т. зв. *Новоросією*, або Новоросійським Краєм, який Росія ще довгий час, навіть вже по революції 1917 року вважала за органічну частину Російської держави³⁴.

Поза межами цих 3-х частин Української Землі були:

г) *Західньо-Українські Землі* – Галичина, Буковина й Закарпатська Україна, які до середини 20 століття ніколи не належали до складу Російської імперії; й

г) терен *нової української колонізації*, між Доном і Волгою й між ними й Кавказьким хребтом, – територія, яку можна умовно назвати *Полуднево-Східньою Україною*.

Об'єднання всіх цих окремих теренів в одну й єдину національно-територіальну цілість, іншими словами, процес формування Української національної території й створення Українського національно-територіального масиву, який відбувався в 19 столітті, відбувається і в 20 столітті, і, будь-що-будь, не завершений і досі, становить один з найголовніших процесів української історії 19–20 століття, і тим самим дуже важливу, зокрема з методологічного погляду, проблему новітньої української історіографії – *проблему територіальну*.

³⁴ Див., напр.: Большая советская энциклопедия. – Т.48: Нидерланды – Оклагома. – Москва, 1939. – Стб.250.

Треба зауважити, що ця проблема не така проста, як воно може здаватися на перший погляд. Бо мова мовиться не про механічне сполучення, мовляв, зліплення окремих територій, не про уніфікацію їх адміністративного устрою й режиму, не про нівеляцію їх історичних особливостей в загально-українському казані. Ні, йде про процес органічного з'єднання, споєння всіх цих елементів – географічного, економічного, політичного – в *єдиний національно-територіальний комплекс сучасної, новітньої України*, а принаймні того, що іноді – мабуть, не зовсім точно – зветься *Великою Україною*.

Одним з дуже важливих чинників, який так чи інакше впливав на напрямок і хід цього процесу, було перебування українських земель у складі чужої великої держави – Російської (чи Всеросійської) імперії, централістична політика якої була якраз скерована на те, щоб не допустити до створення таких великих національно-територіальних масивів, як Україна. Якщо російський уряд зберігає, з певних політичних та військово-стратегічних причин, майже до кінця царської імперії комплекс Правобережної України, як «Юго-Западного Края», зі спільним генерал-губернаторством, з великими відмінами у громадському устрою (маємо на увазі відсутність земств на Правобережжі, які утворені були там щойно 1911 року), то Полуднева Україна, або «Новоросійський Край» втрачає свою адміністративно-політичну єдність (генерал-губернаторство) у другій половині 19 століття, перетворюючись на 3 звичайні російські губернії і зберігаючи лише подекуди – і то здебільшого в побутовому вжитку – давнішу назву «Новоросія», а Лівобережна Україна, втративши своє генерал-губернаторство ще в першій половині 19 століття й так само ставши 3 російськими губерніями, поволі губить і свою колишню назву «Малоросія», яка від другої половини 19 ст. поширюється вже на цілу підросійську Україну, як Лівобережну, так і Правобережну. Не можна, звичайно, ігнорувати або недоцінювати й ці адміністративні й термінологічні зміни. Але не вони відіграли вирішальну роль в процесі формування Українського національно-територіального масиву. Значно більший, можливо, навіть вирішальний вплив на цей процес мав *економічний розвиток України в 19 і на початку 20 століття*.

Друга *проблема*, історична і наукова вага якої самозрозуміла, це *проблема економічна*: процес капіталістичного розвитку України, і в цьому процесі – консолідація українських земель з відмінною історичною та економічною долею в *єдиний національно-господарський організм*. Ця проблема була вже об'єктом дослідів історичної та історико-економічної науки – української, російської й закордонної, досоветської, советської й несоветської, – висновки якої іноді діаметрально протилежні: теорія «єдиного всеросійського ринку»; теорія самостійного українського господарського організму; різні проміжні між цими протилежностями – концепції і думки. Розкладаючи і ліквідуючи феодалне господарство й кріпацьке суспільство українських земель і створюючи всеукраїнський ринок, капіталістичний розвиток України в 19 столітті й був головним чинником перетворення українських земель в єдиний національно-територіальний масив України.

Але й ця проблема – проблема економічна – в українських умовах 19 століття становить проблему *комплексного* характеру. В дослідженні цієї

проблеми мусимо, крім внутрішніх чинників господарського життя та його розвитку, приділити належну увагу таким питанням, почасти дуже дискусійним, як-ото: а) становище українського господарського організму в оточенні чужого економічного світу, передусім російського і польського, які мали не лише економічний, але – що було далеко важливіше й важче – й політичний вплив на українську економіку; б) зв'язане з цим питання про колоніальність української економіки або про колоніальний характер економічної політики Росії щодо України; в) питання про взаємини і боротьбу українського капіталу з капіталом російським і польським, і боротьбу тих капіталів між собою за український ринок; г) питання про ролі закордонного капіталу в економічному розвитку України, зокрема в другій половині 19 й на початку 20 століття, й пов'язане з цим, але самостійне; ґ) питання про ролі України у світовій економіці та їх обоюсторонні зв'язки; д) внутрішні аспекти розвитку українського господарства в ту добу (цілий комплекс аграрних, промислових, торговельних, фінансових, транспортних, технологічних тощо питань); е) питання про економічну районізацію України (в історичному аспекті й відмінність характеру й темпу господарського розвитку головних економічних районів України; й нарешті, є) питання про колонізаційні процеси – внутрішній і зовнішній – України за даної доби, – питання, яке може бути й окремою проблемою між першою (територіальною) і другою (економічною) проблемою³⁵.

Третя проблема, яка стоїть перед дослідником історії України 19–20 стол. – це, ясна річ, *проблема політична*, зокрема: а) державно-правний і політичний стан і статус України в складі Російської імперії; б) імперська політика щодо України; в) реакція політичних кіл України та тую політику; й г) формування – ідеологічне та організаційне – *української* політики в 19–20 стол.

Четверта проблема, цілком природно, пов'язана з попередньою, – це *проблема української провідної верстви* в 19 і на початку 20 століття. Ми вже торкалися цього питання, зокрема у спеціальній доповіді в УВАН³⁶. Не спиняючися зараз на цьому, зазначимо тільки, що без дослідження і розв'язання цієї проблеми, історичний розвиток України в 19–20 стол. буде незрозумілий. І ця проблема досить складна, а головне майже не розроблена в науці. Її не досліджувано в совєтсько-українських умовах ні в 1920-х роках, коли ще був сильний вплив народницької (точніше, неонародницької) історіографії, ні пізніше, аж до цього часу. А на еміграції студії над цією проблемою дуже утруднені передусім через брак тут відповідних архівних джерел, а почасти й під

³⁵ Див. докл.: Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX століття // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн.12. – С.234–252; Кн.15. – С.166–195; *Його ж.* Донбас в історії українського господарства // Диктатура труда (Сталино). – 1929, 12 мая. – №106. – С.3; *Його ж.* Нариси з історії капіталізму на Україні / Передм. С.Гуревича. – Вип.1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. – Х.; К., 1931. – XV, 174 с.; *Його ж.* Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття // Нариси соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України / За ред. акад. Д.І.Багалія. – Т.1. – К., 1932. – С.278–293 та ін.

³⁶ Ідеться про доповідь О.Оглобліна «On the Problem of the Ukrainian Upper Class in the Second Half of the Nineteenth Century», виголошену ним на конференції УВАН 18 жовтня 1970 р. (див.: *Zamsha I. Chronicle // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – Vol.12, №1/2 (33/34). – [New York], 1969/1972. – P.259).

тиском залишків і традицій народницької історіографії, для якої ця тема була й залишилася дуже непопулярною. Між тим, ми конче мусимо знати історію провідної верстви на Україні в 19 – на початку 20 століття. Це історія українського (в територіяльному розумінні цього слова) дворянства, його а) еволюція в історично-територіальних рамцях, себто на Лівобережжі, Правобережжі, Полудневій Україні й т. д.; б) консолідація в масштабі цілої України (принаймні т. зв. Великої України); в) роля в національному (культурному і політичному) русі, й, нарешті, г) уступання, як провідної верстви, в нових історичних умовах – на межі 19 і 20 століть.

П'ята проблема, пов'язана з попередньою і, звичайно, з усіма іншими, як перед нею, так і після неї, це *проблема соціально-політична*, проблема *соціальної структури України в 19–20 стол.* Це, ясна річ, не питання «безкласовости» чи «класовости» української нації, яке давно вже вирішене в українській історіографії, і яке дуже примітивно, а головне, зовсім даремно намагається накинати (й закинути) нам советська критика. Це просто питання нормального розвитку соціальної структури України й українського народу в епоху капіталізму і, звичайно, в державно-політичних рамцях Російської імперії. Зокрема, це питання історії українського селянства й історії українського (територіального) міщанства і ролі їх обох у формуванні українського капіталістичного суспільства і, як спеціальне питання, проблема української буржуазії й українського пролетаріату, яка була колись дискусійною³⁷ й яка не втратила певних ознак дискусійності й дотепер.

Шоста проблема – *проблема культурного процесу України в 19–20 стол.*, а зокрема питання українського культурно-національного (чи національно-культурного) відродження 19 століття, досі була центральною темою української історіографії в її дослідках над 19 і початком 20 століття. Це мало свої позитивні й негативні наслідки. *Позитивним* було те, що зібрано й частково систематизовано та опубліковано й досліджено великий джерельний історично-культурний матеріал, який конче потрібний для загальної історії цієї доби. Зате *негативно*, а то й шкідливо відбилася на дослідках над цією проблемою канонізована схема культурного процесу, як виключно українсько-етнічного, українсько-мовного, а навіть українсько-політичного процесу, до якого, майже до останнього часу, включалося тільки те, що говорилося, писалось й творилося українською мовою або діями й творцями (вченими, письменниками, мистцями, тощо) українського етнічного походження. Все інше – й велике культурне багатство України вважалося за неукраїнське (або не за українське) й віддавалося чужій культурі, переважно російській і польській. Крайня пора вже цю політику роздавання культурних цінностей України й, будь-що-будь, збіднення українського культурного капіталу – припинити. Все, що було створене на Українській землі, силами українських (територіально й національно) культурних діячів (та установ), незалежно від їх етнічного походження й характеру і незалежно від мовної форми культурних творів, належить до

³⁷ Див., напр.: Слабченко М. До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. – 1927. – №5. – С.78–85.

України. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору. Лише така картина культурного розвитку України дасть правдиве й повне уявлення про стан і тенденції українського культурного процесу в 19 і на початку 20 століття.

Й нарешті, *сьома основна проблема*, яка є не лише підсумком попередніх шістьох проблем, але й має самостійне й величезне історичне значення – *це процес формування модерної Української нації*. Без цієї проблеми поставлення й розв'язання всіх інших проблем мало б, у кращому разі, лише обмежене й умовне значення. А найголовніше те, що, не розв'язавши цієї проблеми, не можна ні зрозуміти модерної історії України, історії нашої сучасності, ні відкрити правдивий шлях для майбутньої української історіографії, що є головним завданням нашої історіографічної доби й головним обов'язком нашої генерації істориків України.

Цими – хоч основними – проблемами не вичерпується, звичайно, зміст історії України 19 – початку 20 століття. Є ще чимало спеціальних питань, які вимагають свого дослідження й висвітлення. А втім, кожна з вищезгаданих проблем, по суті, являє собою цілий і здебільшого досить складний комплекс питань, тим важчих для дослідження, що український історичний процес 19–20 стол. відбувався в дуже скомплікованих³⁸ умовах загального історичного розвитку Східної Європи того часу. Ці умовини визначають для історика-дослідника 19–20 стол. такі головні *postulata*:

1. Історію України цієї доби, зокрема на терені Великої України, треба розглядати й вивчати лише, як *самостійний історичний процес*.

2. Історію України цієї доби, зокрема на терені Великої України, треба розглядати в масштабі *цілої* Східної Європи, з особливим узглядненням³⁹ українсько-російських відносин.

3. Історію України цієї доби, на всіх українських землях, не можна обмежувати «лише потоком національно-культурного розвитку, а треба бачити в ній широку й повноводну течію економічного, політичного й культурного життя великої країни та її великого народу»^{8*}.

До тих трьох основних *postulata* ми хотіли б додати ще один, бодай, як *desiderat*⁴⁰. Як і в кожную добу нашої історії, дослідник 19–20 століття мусить належну увагу приділити не лише процесам, інститутам, ідеям і подіям досліджуваної доби, але й усім тим, більшим і меншим, *діячам*, які творили цей історичний процес і, так, чи так, добре, чи зле, керували ним або впливали на нього.

Лише тоді, коли ці студії і досліди будуть переведені, бодай в основних рисах і з додержанням усіх вимог науково-історичної методології, історик зможе побачити правдиве, реальне, а не уявне обличчя України 19 – початку 20 століття й дати наукову синтезу українського історичного процесу цієї доби в своїх *повноцінних* творах.

³⁸ Складних.

³⁹ Брати до уваги, ураховувати.

^{8*} З нашої передмови до 2 видання «Нарису історії України» Д.Дорошенка (Мюнхен, 1966, стор.VIII).

⁴⁰ Від лат. «desideratum» – «бажане, жадане»; у даному контексті: «вимога, побажання».

***

Нам хотілося б торкнутися ще одного питання, вага якого для схеми історії 19–20 століття цілком очевидна. Це питання про *періодизацію* цього відтинку історії України. Звичайно, кожна періодизація є умовна. Її здебільшого вона подиктована не так науковими, як практичними потребами й інтересами. Але періодизація історії України 19–20 стол. має специфічні труднощі. Пов'язання, а іноді й залежність українського історичного процесу від російського й, *mutatis mutandis*⁴¹, на Західньо-Українських Землях від польського й австро-угорського – ускладнюють завдання дати науково-обґрунтовану періодизацію історії України, особливо останніх століть.

В періодизації української історії 19–20 стол. звичайно застосовують загально-імперський, по-суті, російський критерій. Російська, а за нею й новітня советська історіографія простісінько включає історію російської України до складу російської історії, цілковито ігноруючи властивості Українських земель та їх історичного процесу й уживаючи майже тотожної термінології («Новоросія», «Юго-Западный Край», а навіть «Малоросія», чи «малороссийские губернии», в розумінні цілої російської України). Слідом за російською (советською) йде й українська советська історіографія, хіба-що іноді зберігає деякий термінологічний декорум української окремішності.

Канонізована советська періодизація історії 19–20 стол. вживає два види періодизації: а) загальну, побудовану на економічному або, точніше, соціально-економічному ґрунті («февдально-кріпацька», а для 19 ст. – «дореформна доба», «доба капіталізму», «доба імперіялізму»); й б) спеціальну, яка пов'язана з історією революційних рухів у Росії й реакції на них з боку царського уряду («декабристи», «революційна ситуація кінця 50-их – початку 60-их рр. 19 ст.», «народництво» (в його різних видах), або «революційно-демократичний рух»; «марксизм»; «революція 1905–1907 рр.»; «доба реакції»; «період нового революційного піднесення 1910–1914 рр.»; «період першої світової війни» тощо).

Досить легко помітити, що в усій цій – спеціалізованій і деталізованій періодизації є чимало схоластики, штучності, при чому втрачається сенс самої історичної періодизації, бо в основу її кладеться не універсальний науковий критерій, а специфіка окремих процесів і явищ, а навіть просто поодиноких подій. Так, чи так, дотепер в історії України 19–20 стол. застосовується звичайна й загальна *російська* періодизація. Це явище і цю тенденцію не можна вважати за нормальні – вони просто *ненаукові*. Треба шукати інших критеріїв і інших шляхів.

Немає жадного сумніву, що періодизація історії України 19–20 стол. мусить бути побудована на основі *самостійності українського історичного прогресу*, оперта передусім на *українському* історичному матеріалі й так, чи так пов'язана з *історичним розвитком Східної Європи й цілого європейського світу*. На нашу думку, розроблення *загальної* періодизації історії України 19–20 стол. – це справа майбутнього. А тим часом можна застосовувати, в разі

⁴¹ «Із відповідними змінами» (лат.).

потреби й можливості, як тимчасовий засіб, *спеціальну* періодизацію в межах тої чи іншої проблеми, тої чи іншої ділянки історичного життя України.

***

Картина, яку ми щойно побачили, може вразити дещо темними фарбами сучасного стану науки щодо історії України 19 – початку 20 століття. Можливо, дехто закине нам недооцінку або й нехтування тої *чималої* роботи, яку досі виконала українська й неукраїнська, головне російська й почасти польська й закордонна, історіографія в цій царині. Ні! Ми знаємо цю роботу й високо, хоч і критично, оцінюємо її наслідки. Але так само знаємо й не боїмося сказати це одверто, що історична наука, зокрема українська, ще далеко не виконала, не встигла виконати або не могла виконати свого обов'язку щодо історії *українського* 19–20 століття, його дослідження та його синтези. Знаємо також, що сучасність – наукова, академічна, врешті політична – вимагає від нас, щоб ми приділили цій справді *цілині* української історії належну увагу навіть тут, на чужині, де ми такі бідні на джерельний матеріал.

Що-ж ми повинні й що можемо тепер і в ближчому майбутньому зробити? Найлегше, мабуть, буде створити проєкт або, може, низку проєктів схеми історії України даної доби. Годі заперечувати можливість такого проєкту (чи проєктів) або легковажити його (чи їх) вартість, чи принаймні корисність, зокрема для практичних потреб навчання або популяризації. Зрештою, ніхто не заборонить нікому складати такі проєкти. Але кожна *наукова* схема мусить бути побудована на науково проробленому, критично перевіреному й документально обґрунтованому матеріалі. Інакше це був би будинок без фундаменту.

Отже, головне, невідкладне й, безперечно, нелегке завдання – це розпочати наукові студії *монографічного* характеру над окремими проблемами й питаннями української історії 19–20 століття. Треба скласти бодай орієнтовний *тематичний* *плян* цих студій і дослідів, довівши його до відома ширших кіл істориків, українців і неукраїнців, що зацікавлені у східно-європейській історичній проблематиці. Передусім це торкається наших учнів – докторантів україністики. Останнє, зокрема, можна зробити шляхом заведення до програми університетських студій відповідних курсів і семінарів з історії України 19–20 століття. Треба також опрацювати *плян видання й перевидання* бодай головних джерел і наукової літератури до історії України цієї доби. Хотілося б вірити – тут дозволимо собі звернутися до наших істориків на Батьківщині, – що, не зважаючи на все, що вільно, чи невільно ділить нас, вони звернуть увагу на цю, досі занедбану й забуту ділянку українського джерелознавства, хоч би за добрим прикладом істориків советської Росії, і в недалекому майбутньому дадуть українській і світовій науці низку так потрібних для неї джерельних видань.

Отже, слідом за нашими попередниками – історіографічною генерацією 1920-их років, ставимо на порядок денний цю важливу й актуальну справу, що, як нам здається, не може не цікавити також наших колег на Україні. І які б ми не були ще далекі від реалізації цієї справи, як довго ще довелося б нам,

чи, може, й нашим наступникам чекати на створення наукової схеми історії України 19–20 століття, треба вже тепер починати це діло, й можна з надією дивитися на майбутнє цієї проблеми. Бо правильний напрямок вартий половини пройденого шляху.

In O.Ohloblyn's article lightens up the main problems and challenges that used to be in the field of history of Ukraine conceptualization in 19–20s centuries before generation of historians of 1920s. Analyzed and described the basic problems of conceptualization of Ukrainian past. For example, national territorial area constitution, Ukrainian economics, leading stratum and social structure in 19 – early 20s centuries, state-legal position, Ukraine's status as a part of Romanov's Empire, cultural process development and formation of Ukrainian nation in the historical reception in the early 1970s. Also, defended the thought that history of Ukraine need to be designed as an independent historical process, but in the scale of all Eastern Europe with the main attention of content and progress of Ukrainian-Russian relationships.

Keywords: *schema/concept of the history of Ukraine 19 – early 20 century, generation of Ukrainian historians of the 1920s, Ukrainian foreign (diaspora) historiography, Ohloblyn, Hrushevs'kyi, Slabchenko, Yavors'kyi.*

